

PUILA INVUULA

Temo ke senotlolo sa tshireletso ya dijo

RE LE BALEMI BA SEBETSANG KA SEPHEO SA HO HLAHISETSA SETJHABA DIJO, HO BOHLOKWA HO UTLWISISA DITABA TSE AMANANG LE MOHOPOLU WA TSHIRELETSO YA DIJO KA HA DI KA NNA TSA AMA DIQETO TSEO RE DI ETSANG KGWEBONG TSA RONA KAJENO.

Re tshwanetse ho utlwisa kotsi ya bothata le ho nka boikarabelo ba ho hlahisa dijo tsa boleng bo phahameng mosebetsing o mong le o mong oo re o etsang wa tlhahiso. Re ka kgothaletswa ke mohato o phahameng wa bohlokwa ba taba ena mahlong a boradipolotike hobane hona ho bolela hore re na le matla a ho sututsa mmuso hore o fane ka tshehetso ho balemi ba etsang mosebetsi o motle!

Sebokeng se sa tswa feta sa Grain SA, Motlatsa Letona la Saense le Theknoloji, Derek Hanekom, O ile a re "Selemo sa 2012 e tla ba sa mohato temong, moo ho tla tsepamiswa maikutlo tlhahisong ya dijo!" Monghadi Hanekom o tsepamitse maikutlo ditabeng tsa tshireletso ya dijo, tlala le ntjhafatso ya mobu. Taba e mo tshwenyang haholo ke ya hore le hoja hajwale Afrika Borwa e na le tshireletso ya dijo, malapa a mangata

a hloka tshireletso ena hobane a phela ka tlala letsatsi le tjabang le le dikelang. Pehelo ya dipalopalo e re karolo e le nngwe borarong baahing ba karolo e kgolo ya Afrika ke ya batho ba phelang ka tlala – peresente e phahameng ka ho fetisisa lefatsheng!

Tshireletso ya dijo ke eng?

Tshireletso ya dijo e hlahiswa e le katamelo e bonwang ka mahlo, ya setjhaba le ya ikonomi dijong tse lekaneng, tse baballehileng, tse fupereng menono, tse ka jewang ke batho bohle ba Afrika Borwa ka dinako tsohle ho kgotsofatsa ditlhoko tsa bona tsa ho fihlella bophelo bo botle, bo mafolofolo. Monghadi Hanekom o hatelletse ditshiya tse tharo tse sebediswang ke FAO ho hlahisa tshireletso ya dijo:

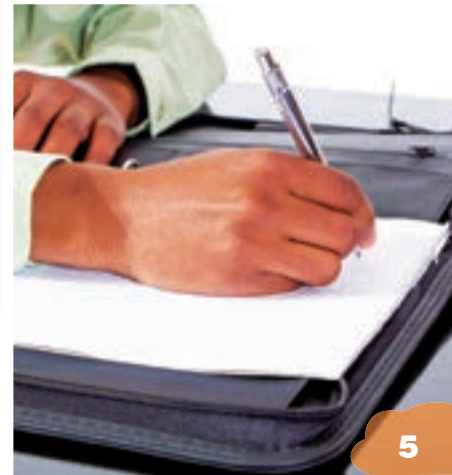
• Ho fumaneha

Ho tiisa hore dijo tse lekaneng di a fumaneha ho bohle hona jwale le ka moso. Phumaneho ya dijo e bolela phepo e tsitsitseng, e tshepahalang ya dijo mohatong wa setjhaba le wa malapa. Phumaneho ena e angwa ke bokgoni ba tlhahiso le maemo a mabaraka.

Koranta ya grain SA ya
bahlahisi ba ntseng ba hola

BALA KA HARE:

- 5 > Botataisi – ke eng, ha se eng
- 9 > "Setha sa ditlhaka" tsa poone ke dijo tsa mariha
- 12 > Tsamaiso ya dikoloto tsa polasi

5

9

Temo ke senotlolo sa tshireletso ya dijo

Mme Jane O re...

Taba yohle ya tshireletso ya dijo tsa lelapa, tsa setjhaba le tsa matjhaba ho nnile ha buuwa ka yona nakong e sa tswa feta, mme batho ba tshwe-nyehile haholo ka boemo bona ba ditaba. Ho teng batho ba kulang ka baka la boima bo fetang tekano ba mmele bo bakwang ke ho ja haholo, ha ba bang bona e le dimilione tsa batho lefatsheng lohle ba bolawang ke tlaa.

Ke ne ke ntse ke nahana ka taba ena, mme ke nahana hore le hoja re ena le lefatsheng le leng, nnete ke hore re na le batho ba phelang mafatsheng a mabedi. Ba bang ke ba kgonang ho ba le dijo, ha ba bang bona ba hloleha ho ba le tsona – ha se hobane dijo di le siyo kapa di sa lekana lefatsheng. Nnete ke hore dijo di teng tse lekanang batho bohle, bothata feela ke hore ba bang ba sitwa ho ba le tsona kapa ho di reka.

Ke dumela hore haeba re tshwanela ho ema ka maoto hore e mong le e mong lefatsheng mona a be le dijo tse lekaneng, re tla tshwanela hore e mong le e mong a kenye letsoho pokellong ya dijo. Mona ke lekanya hore e mong le e mong o tshwanela ho leka ho hlahisa dijo (bonyane tsa hae tseo a di jang). Nakong ena dihwai tse kgolo tsa kgwebo tsona di tla tshwanela ho hlahisa dijo tsa batho bao ho hang ba sitwang ho ba le masimo.

Jwale potso ya ka ho wena ke ena – “Na o sebedisa masimo ohle a hao ho hlahisa dijo?” Ke a tseba hore batho ba bangata ba tla re “Nna ha ke na polasi.” Mona ke hona moo re tlailang ditaba teng – moo o leng teng qala ka ho hlahisa meroho/ ditholwana/dijothollo/peo – le ha eba tshimo ya hao ke jaretenyana e nyane. Mobu kaofela o ka hlahisa ho hong, mme haeba re ilo fepa lefatsheng, re ya moo re tla tshwanela ho kenya letsoho. Polelo e teng e reng, “Phoso e kgolo eo o ka e etsang ke ya ho se etse letho hobane o ka nna wa etsa ho honyane!”

Qala kajeno; hohle moo o leng teng o ka nna wa hlahisa ho hong - mosebetsi wa hao e ke ke ya eba wa lefeela, mme hape o tla be o tshireletsa lefatsheng la rona kgahlanong le ho tjhesa ha lefatsheng hobane ke dimela tseo re di jalang tse ka re thusang tshenyong ena e bakwang ke ho tjhesa ha lefatsheng le mesi e kotsi ya CO₂ (carbon dioxide) e tlalang le lefatsheng.

• Kgonahalo le phumaneho

Ho nyalanya meputso ya batho le ditheko hore ba kgone ho fumana dijo. Taba ya kgonahalo le phumaneho e amana le matla a ho reka a bareki le hore na ba na le bokgoni dijong tse fumanehang.

• Menontsha le tshireletso

Ho matlafatsa baahi ho etsa dikgetho tse ntle mabapi le dijo tse nang le menontsha le tse baballehileng. Lena ke le leng la mabaka a etsang hore balemi ba tlamehe ho tsepamisa maikutlo tabeng ya boleng ba metsi, tsebediso ya manyolo le ya dikhemikhale dijothol-long. Karolo ya bohloko ya bana ba rona ke e kginehang mehatong ya bona ya ntshetso-pele ka baka la tlhokeho ya dijo, mme 20% ya bona e sitwa ho phethahatsa bokgoni ba bona ka baka la phepo e fokolang. Phephetso e le nngwe e kgolohadi ke ho fedisa tlaa. Hanekom o hatelletse boleng ba dikema tsa phepo le ditshingwana tsa setjhaba tsa dijo, mme a eletsa hore balemi ba fumane mekgwa e ka bang le sekgahla setjhabeng mohatong ona, e leng se ka kenyang letsoho letsholong la twantsho ya tlaa.

Hanekom o tsebisitse balemi hore karolo ya tlhahiso ya mmuso mabapi le ho tiisa phepo e lekaneng ya dijo ho kgotsofatsa diithoko tsa setjhaba ke:

- Ho eketsa palo ya dihekthara tse leng tlasa nosetso, e leng se eketsang tlhahiso temong le menyetla ya mesebetsi mapolasing.
- Ho ntlafatsa tsebetso le mosebetsi o motle wa diprojeke tsohle tsa ntjafatso ya mobu.
- Ho fana ka tshetso e ntle ya diitsebeletso ho balemi ba batsho ho kenyelletswa diitsebeletso tse matla le tse fumanehang tsa katoloso.
- Ho kena ka setotswana mananeong a matla a ntlafatso (recapitalisation).

Mmuso o lemoha hore balemi ba sitwa ho tswela pele kgahlanong le tlhodisano e sa kgotsofatseng mesebetsing ya temo e thuswang haholo ka diithelele. Mmuso o tla shebisisa ka matla tse latelang:

- Ho hlahloba makgetho a beilweng;
- Ho lwantsha diitsehetso tsa diithelele temong;
- Ho batla katamelo e ntlafaditsweng ya mebaraka ya dihlahiswa tsa rona; le
- Ho qetela ditumellano tsa tsebedisano ya sethekgenike.

Hanekom ha a thohletsa balemi ba dijothollo o ile a hatella mosebetsi o bohlokwa oo balemi ba o etsang wa ho theha mesebetsi le tshireletso ya dijo, “Molemi e mong le e mong wa Afrika Borwa o fepa batho ba fetang 6 000.” O boetse a thohletsa sehlopha sa Lenaneo la Grain

SA la Ntshetsopele ya Molemi ka tshetso e babatsehane ya kwetiso le tshetso ho balemi ba batsho ba dijothollo. “Ke dumela hore Grain SA e etsa mohlala wa ka moo temo e matla e ka kenyang letsoho ntjafatsong ya temo mona Afrika Borwa.”

Ditjeo tsa bosijo ba tshireletso ya dijo di phahame ho feta ka moo re nahanang ka teng!

Mohatong wa malapa, bosijo ba tshireletso ya dijo bo ama mehatlo yohle ya bophelo ba setjhaba hammoho le ikonomi. Bosijo bona bo ama ditjeo tse phahameng tsa bophelo bo botle le tsa bongaka (meriana), mehatlo e tlase ya eneji (matla) hammoho le tlhahiso e tlase ya mesebetsi. Bosijo ba tshireletso ya dijo hangata bo ama diithoko tse fokolang tsa malapa, tse kang ba tsofetseng, basadi le bana. Ntshetsopele thutong e a sitiseha, mme kgolo e a kgineha.

Boemong ba setjhaba ho sa le teng ditlam-orao tse bosula ka ha ho teng ditjeo mabapi le dithuso tsa diithelele tseo mmuso o thusang ka tsona, mehatlo e phahameng ya botlokotsebe hammoho le diithoko tse phahameng sepoleseng.

Temo

Raporoto ya matjhaba ya Yunione ya Dijo le Temo (Food and Agricultural Union) e bontsha hore temo ke senotlolo sa tshireletso ya dijo. Le-fapha la temo le sebensang hantle le thusa phokotsehong ya bofutsana ka ho fokotsa diitheko tsa dijo, ho theha mesebetsi, ho ntlafatsa diithelele e kenang ya mapolasing le ho eketsa meputso ya basebetsi. Ho etsa hore temo e sebetse, maano a tshireletso ya dijo a tshwanetse ho tsepamiswa tabeng ena!

NA O NE O TSEBA?

- Banna, basadi le bana ba 25 000 ba se ba shwele kajeno ke tlaa, phepo e fokolang le malwetse. Palo ena e lekana le difofane tse tletseng batho, tse 60 ha di swahlamana mobung.
- Ke bilione e le nngwe ya batho ba lapileng lefatsheng lohle. Ketsahalo ena e utlwisisa bohloko. Mekgwa e tshwanetse ho fumanwa ya ho fepa meloko ya nako e tlang.
- Motho ya lapileng o a fokola, o kgathetse, o sitwa ho beha maikutlo a hae ho seo a se etsang, o sitwa ho ithuta hantle kapa ho sebetisa hantle.
- Tlaa e a kudisa. Mmele o simolla ho iphepa ka ho itja, e leng se qetellang se bakile lefu.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO
WA LENANEO LA GRAIN SA LA
NTSHETSOPELE YA MOLEMI

Tlhahiso e ntle – keletso ya rona ho Derek Hanekom

SEBOKENG SA GRAIN SA SE NENG SE TSHWERWE KA HLA KUBELE KE BILE LE MONYETLA WA HO BUA LE LETONA LA SAENSE LE THEKNOLOJI, MONGHADI DEREK HANEKOM: “LEBITSO LA KA KE JENNY MATHEWS, KE MOLEMI WA SANNIESHOF. KE BILE LEKGOTLENG LA PHETHAHATSO LA GRAIN SA HAESALE HO TLOHA KA 2005, MME KE BILE KE MODULASETULO WA LENANEO LA GRAIN SA LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI.

Ho na le kgopolo e mpe, e atileng haholo ya hore balemi ka mehla ke batho ba dulang ba sheba ka bobeng, ba hlokang tshebedisano le ditaba tsa ntjhafatso ya mobu le diphetoho. Ke rata ho thula maikutlo a jwalo ka phatla kajeno hobane taba ena ha se ya nnete, mme ka yona nako ena ke rata ho nehelana ka ditshebeletso tsa Grain SA ho mmuso.

Ka baka la qeto ya Komiti ya Tsamaiso ya Grain SA ya ho thusa balemi ba batjha, Lenaneo la rona la Grain SA la Ntshetsopele ya Molemi le simollotse ka 2000. Haesale ho tloha moo, ka thuso ya Maize Trust la ya di-truste tse ding, re se re sebedisitse R88 million kwetlisong le ntshetsopeleng ya balemi ba batjha ba batsho.

Re na le balemi ba batsho ba ka bang 3 600 dihlopheng tsa rona tsa boithuto le ba batsho ba 58 sehlopheng sa 250 Ton club. Lenaneo la rona la ntshetsopele ya molemi hajwale le na le balemi ba 120 ba tataiswang ka tshehetso ya bomanejara ba provense mapolasing a bona. Re kgolwa tabeng ya ho ntshetsa pele balemi ba batsho ba bahwebi, ba filweng bokgoni, ba tsitsiseng.

Setswalleng se totobetseng selemong sena re bile bafani ba ditshebeletso ba Lefapha la Ntshetsopele ya Mahae le Ntjhafatso ya Mobu mabapi le balemi ba 16 ba Foreisetata, mme re se re ba thusitse ka R36 million ya letlole la ntlafatso (*recapitalisation*).

- Molemi ka mong ho ile ha buisanwa le yena, mme o bile teng diqetong tsohle tse ileng tsa etswa;
- Molemi ka mong o tseba hantle moo tjelele e ileng ya sebediswa teng;
- Molemi ka mong o beilwe tseleng ya ntlafatso ho ya ka bokgoni bo ikgethileng ba yona; le
- Sente e nngwe le e nngwe ho tsejwa moo e ileng teng!

Re na le sehlopha sa basebetsi ba 18 diofising tsa rona tse robedi tsa mabatowa, hammoho le batho ba 25 ba re thusang ka mokgwa wa konteraka, ba ikemisedit-seng ho thusa Mmuso ka ho tiisa hore ho thehwa sehlopha se atlehileng sa dihwai tsa dijothollo tsa batjha ba batsho.

Tabataba ya bohlokwa ke ena: Grain SA e na le sehlopha se nang tsebo e phahameng ya boitsebelo, ke sa ditsebi tsa ntshetsopele ya temo, tse beilweng ka bohlale hore di kgone ho ba le diphehiso tse matla bokamosong ba naha ena. Sehlopha sena se shebane le mathata a jwale, se na le kelello, se a hlompheha, se a tshepahala!

Ho fihlella sena re kopa haholo hore wena o ntshetse pele tlhahiso ena ya hore re rata ho etsa setswalle le mmuso hore pale ya ho putlama ha 90% e fetohe pale ya ho atleha ha 90%.

- Ho fihlela mona, mabapi le setswalle sena, re se re kentse tlhahiso e batsi, e kenyelletsing dintlha tsohle, ho Lefapha la Ntshetsopele ya Mahae le Ntjhafatso ya Mobu e le karolo ya ho ikgokahanya le Pampiri e Tala (*Green Paper*) e mabapi le ntjhafatso ya mobu.
- Re boetse re bile re kentse tlhahiso e jwalo Lefapheng la Temo le Meru hammoho le Khanseleng ya tsa Mmaraka wa tsa Temo ya Naha.

Ke rata ho nehelana ka tlhahiso ena ho wena, e leng e tswang ho Grain SA, e le nna boemong ba hao jwalo ka Modulasetulo wa Sehlopha sa Tshireletso sa Paballo ya Dijo sa ANC. Re dumela ntle le tikatiko hore tlhahiso ena e tla re thusa ho tswela pele ka tlhahiso e tsitsiseng nakong eo ntjhafatso ya mobu e ntseng e kenngwa tshebetsong.”

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA LENANEO LA GRAIN SA LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI

Deputy Minister for Science and Technology, Mr. Derek Hanekom.

Dinoha di bohlokwa tikolohong ya tse phelang

Mole Snake - Photo taken by: M.B. Paehler.

KE LEMOHA HORE E SE E LE TLWAELO HO BOLAYA NOHA HOHLE MOO RE E BONANG TENG, MAPOLASING A RONA LE KA NTLE HO ONA. EKA RE SE RE BOPILWE MMOHO LE TSHABO YA DINOHA DIKELELLONG TSA RONA. RE A UTLWISISA HORE BATHO BA BANG BA NA LE TSHABO, EMPA KE BATHO BA BAKAE BA KENG BA KGEFUTSE HANYANE LE HO NAHANA KA DITLAMORAO TSA DIKETSO TSA RONA PELE RE NKA KGARAFU? NA O KILE WA IPOTSA HORE NA HO FEDISWA HA DIHAHABI TSENA HO KA BA LE TSHWAETSO EFE MOSEBETSING WA TEMO POLASING?

Ditaba tsa lengolo lena di reretswe balemi ba tlamehileng ho nahana ka bo-
leng ba dinoha tikolohong ya temo masimong, eseng tikolohong ya lapeng.
Hantlente, haeba o fumana noha lapeng la hao kapa tshimong ya hao, mme
o nahana hore e ka ba le tjhefo, o se ke wa ipeha kotsing ya letho; molemo
ke ho e bolaya haeba e beha bophelo ba ba lelapa la hao kotsing. Le ha ho
le jwalo, haeba o tseba hore ke noha e seng kotsi, e kang noha e sootho, ya
mofuta wa mokunyane, e molomo o mofubedu, ho molemo ho e tlosa moo
e leng teng le ho e isa sebakeng se bolokehileng, se thokonyana le moo ho
dulang batho. Sebaka sena se ka ba thokwana ka dikilomithara tse 5 ho isa
ho tse 7. Haeba o molemi, o tshwanetse ho itlwaetsa mofuta e fapaneng ya
dinoha tse tlwaelehileng tikolohong ya hao.

Ke balemi ba bangata haholo ba senyehelwang ke dijothollo tse ngata ka
baka la palo e phahameng ya dikgato, haholoholo dinakong tsa sehla sa ho
mela ha peo le tsa ha peo e sa tswa mela. Hobaneng ha boemo bona e le
qaka e kgolo hakana? Karabo e bonolo: matsatsing ana palo e se e le nyane
ya tse phelang ka tse ding.

Re thibela bothata bona jwang? Potso ena e na le karabo e nngwe e
bonolo: Haeba ho sa hloka hahle, tlhela ho bolaya tse phelang ka tse ding.
Bohle re tshwanetse ho tseba melemo ya dihaahabi tse phelang ka diphedi
tse ding:

- Di theola palo ya dikgato/ditweba.
- Di boloka mobu o ena le okesijene, mme masoba a bulehile mobung.
- Di hlokomela tikoloho ya tse phelang e le boemong bo botle ka nako tsohle.
- Di kgothaletsa keketseho ya tse phelang.

Ha re ntse re tswela pele ho bolaya dihaahabi (dinoha) ka sekgahla seo re

etsang ka sona, re hle re tsebe hore re shebane le mathata a maholo a fetang
a dijothollo tse senyehileng. Tahlehelo ya dinoha kapa mofuta o itseng wa
dinoha ho ka nna ha baka phetoho e kgolo le ho senyeha ha dihaahabi tse
tikolohong, e leng se ka bakang mathata a mangata le ho feta hammoho le ho
hloka botsitso bo hlokaahalang mobung. Ketsahalo ena ke eo re e bitsang “ho
nyehla ha menontsha”. Ona ke mofuta wa ho nyehla oo re lekang ho o thibela
ka hohle. Mohlala wa ho se lekalekane hona o fumanwa karolong e ka tlase ya
Sahara e Afrika, e leng moo ho bonahetseng ho nyamela le ho theoha ha palo
ya ditau le mangau. Hona ho kgannetse ho keneng ha ditshwene tse ngata,
e leng se kgannetseng kgohlano e eketsehileng pakeng tsa ditshwene le
batho moo ditshwene tse na jwale di hlaselang dijothollo le ho jala malwetse.

Dinoha kaofela di phela ka dibopuwa tse ding. Di ja dinoha tse ding, di-
phoofotswana tse nyane, dikgato, dinonyana, diithapi le dihaahabi tse kang
mekgodutswane. Di boetse di ja mahe, dikokwanyana le dikgofu. Dijo tsa
noha di sebetse e le mokgwa o mong wa ho laola tse tshwenyang (dikokwan-
yana) le ho fokotsa tlhoko ya dibolayakokwanyana le tjhefo, e leng tse nang
le kgahlamelo e mpe mobung. Mane ho la Vietnam ditsebi tsa diphoofole le
dimela di boetse di kgutlisetsa tshebetso taba ya ho kenya dinoha hohle
metseng le ho potoloha metse. Sena ba se etsa ka sepheo sa ho tshireletsa
dijothollo kgahlano le palo e ntseng e hola ya dikgato. Phokotso ya dikgato
e boetse e fokotsa ho ata ha bolwetse bo bakwang ke dikgato.

Ka lehlakoreng le leng, ho teng diphoofole le dinonyana tse hloka naha
dijong tsa tsona. Tsena di hloka dinoha hore di kgone ho phela, mme bosijo
ba dinoha tikolohong ya temo ho na le sekgahla se sebe. Dinwamadi tse kang
ntsu-noha e sefuba se setsho, makgwaba le diphooko hammoho le diphoofole
tsa Afrika tse jang nama, le mesha di phela ka dinoha. Le moo ho etsaha-
lang hore naha e shwe, mmele wa yona o bodiswa ke dibaktheria, diboko le
kwaekgwaba. Ka tshebetso ena menontsha e kgutlisetswa mobung moo e
monngwang ke majwang le dimela tse ding. Ho hong le ho hong ho phelang
mobung ho itshetlehile ka ho hong!

Ho hlakile hore boteng ba dinoha bo bohlokwa temong. Balemi, nahanang
hantle pele le bolaya dihaahabi.

GAVIN MATHEWS, KGAU TSAMAIKONG YA TIKOLOHO, UKZN

Dijothollo tsa marika

Botataisi

– ke eng, ha se eng

SETHOTHOKISI SA MOAMERIKA RUTH WHITMAN SE KILE SA RE BONONONG BO BONG LE BO BONG, DITHOTHOKISI TSE QALANG DI TLAMEHILE HO QALA KA MEHLALA YA DITHOTHOKISI TSE ILENG TSA THOTHOKISA PELE. HAPE HA SE FEELA TABA YA HO SHEBA METAKO, DITSHWANTSHO TSE FEREFILWENG, BOQAPI BA MMINO LE DITHOTHOKISO TSE QAPILWENG LE TSE NTSING DI QAPUWA; KE TABA YA HO HULELWA KA HARA MOSEBETSI WA BONONO, YA HO LEMOHA HORE KE BOQAPI BA MOTHO WA NAMA, LE HO LEKA HO SIBOLLA SEPHIRI SE IPATILENG SA BOQAPI.

Ke ntho e ntseng e tshwana feela le botataisi lefatsheng la temo moo ba batjha kgwebong ya temo ba tshwanetseng ho sheba ka hloko, ho ikwetlisa le ho ithuta ho balemi ba bang ba atlehileng mesebetsing e ntseng e tshwana ya temo, moo molemi ya nang le boiphihlelo a seng a ena le bona, mme a seng a atlehile. Hang ha molemi e motjha a ithuta “diphiri” kapa “makunutu” le bohlale ho ya nang le boiphihlelo, ke mong a qalang ho ba molemi wa sebele! Ke nnete, tabakgolo ke hore ya nang le boiphihlelo o tshwanetse ho ikemisetse ho ba motataisi, mokwetlisi, mosuwe le motswalle ya tla bula mahlo a molemi e motjha ya thuthu-hang temong le kgwebong.

Botataisi bo theilwe motheong o matla moo dikamano tse ntle tsa tlhomphano di leng teng pakeng tsa batho ba babedi. Tsebo, boitsebelo le boiphihlelo di a abelana moo e motjha a nang le mafolofolo a ho tataiswa le ho fumana thuso e tla mo etsa sehwa sa sebele.

Motataisi e tla ba motho ya seng a na le ponelopele le boiphihlelo, ya ikemiseditseng ho abelana tsebo ya hae e tla matlafatsa ya tataiswang.

Botataisi ka mehla bo theilwe tlhomanong. Dikamano di tla bo-nahala ka tshepano le bonolo.

Ke sefe se bopang motataisi wa sebele?

Motho ya jwalo o tla ba le sebete tsebong ya hae, mme o tla kgona ho tataisa le ho ruta e mong nakong yohle ya ho ithuta. O tla:

- Ba le tsebo e ntle ya temo masimong le hore temo e jwalo ka kgwebo e sebetsa jwang.
- Ba le tjheseho le lerato la ho thusa ba bang le ho ba bona ba hola.
- Ikemisetse ho abelana boitsebelo le boiphihlelo le e mong.
- Bontsha boitsebelo bo matla ba dikamano hammoho le bokgoni ba ho buisana ka ho hlaka.
- Ba le bokgoni ba ho bopa dikamano tsa botshepehi le ya tataiswang. Ba tataiswang ba tshwanetse ho ikutlwa ba se na tshabo ya ho totobatsa bofokodi ba bona, mme ba ikemisetse ho ithuta tse ntjha.
- Ba le mamello e telele!

Ho lebelletswe eng ho motataisi?

- Ho abelana tsebo le boitsebelo tse tla matlafatsa molemi e motjha.
- Ho tseba ka ho hlaka tse lokelang ho fihlellwa, le ho lebella hore mesebetsi e itseng e phethwe.
- Ho fana ka diphephetso tse tla fetoha monyetla wa ho hola.
- Ho thusa ho bopa boitshepo le ho kgothaletsa ho sebetsa ka mokgwa wa profeshene temong.
- Ho shebana le ho rarolla mathata a bofokodi, botswa kapa maikutlo a mabe.
- Ho kgothaletsa le ho thusa ho bopa maikutlo a matle a tshepo mosebetsing wa temo.

Batataisi ba sebele ke ba nang le tjheseho e ngata mesebetsing ya bona ya temo hoo ba kgothaletsang ba bang hore ba lakatse ho tshwana le bona!

Botataisi – ke eng, ha se eng

Ke afe maraba a motataisi?

Jwalo ka maemong a mangata, ho teng mahlakore a mabedi a boiphihlelo bo bong le bo bong. Le hoja maikutlo a matle a tshepo ho motataisi hangata a tla laola dikamano tsa ho sebetse mmoho, ho sa le teng maraba ao motataisi a lokelang ho a ela hloko:

- Ho hloka boinehelo ho molemi e motjha ya ntseng a tataiswa.
- Tebello ya hore batho ba tla tshetjella morao, ba shebelle ha e mong a sebetse, e le ha ba tshaba ho itshilafatsa matsoho.
- Ka nako tse ding boitsebelo ba hao jwalo ka motataisi bo ka nna ba fapana le tseo molemi e motjha a lakatsang ho ithuta tsona.
- Semelo se fapaneng haholo le sa hao hoo o ikutlwang hore o na le bothata ba ho kenya tjheseho le boinehelo ho e mong kapa ho iphumana o le kgahlanong le ya tataiswang, e leng boemo boo o ikutlwang o feletswe ke matla, mme o sitwa ho ntshetsa dintho pele dikamanong tsa lona tsa botataisi.

Le hoja o sa tshwanela ho nyahama pelo tekong ya hao ya ho ntshetsa pele e mong kapa ba bang, empa ha o se o ikutlwa hore ho hang ha ho tema ya letho e tswelang pele, o tshwanetse ho kgina dikamano tsa lona hantle butlebutle ka moo ho ka kgonahalang ka teng, mme o fetisetse motataiswa ho motho e mong eo mohlomong a ka tshwanang le ho dumellana le yena.

Ke afe matshwao a motho ya tataiswang?

Ya tataiswang ke motho ya batlang tataiso ya ho ntshetsa pele bokgoni ba hae le boitsebelo ba hae tse tswang ho motho e mong ya nang le boiphihlelo, mme e bile e le mohlala o motle lehlakoreng la ho itseng. Dikamanong tsena, ya tataiswang:

- O tla ba le monyetla o mongata wa ho bona ka moo dintho di etswang ka teng – ho sheba le ho ithuta setaele.
- O tla ba le bolokolohi ba ho botsa dipotso le ho abelana dipelaolo.
- O tshwanetse ho kgona ho intshetsa pele jwalo ka molemi dikamanong tse bolokehileng le tikolohong eo ho tshwarwang dintho ka matsoho, eseng ho bua feela.
- O tshwanetse ho ba le boitsebelo le bokgoni hobane jwale o amahanya tsebo ya hae ya pele le mekgwa e tswetseng pele ya ho etsa dintho, e leng tseo a ithutang tsona ho motataisi wa hae.
- Baithuti ba kholetjhe ya temo ba na le monyetla wa ho bona tlhahisoleseding e fumanwang ka phaposing le dibukeng. Tsena di fetoha nnete e bonwang ka mahlo ha ba se ba fihla mane masimong kapa ofising ya molemi.

Ya tataiswang o tshwanetse ho ba le boitsebelo bofe?

Ya tataiswang o tshwanetse ho ananela taba ya ho ba le ya mo tataisang le ho nka boikarabelo bohle ba dikamano tsa tataiso. Dintlha tsa bohlokwa tse pedi tseo ya tataiswang a tshwanetseng ho di ntshetsa pele ke bokgoni ba ho botsa dipotso le ba ho mamela le ho ithuta! Karolo ya sehlooho ya ho ithuta ke ho botsa dipotso tse nepahetseng tse tla tlisa tsebo e ntjha le kutlwisiso. Ho ithuta ho malela ka hloko qalong ho Kenya sebetse, mme ho etsa hore ya tataiswang a ikutlwe a sa tshabe ho shebana le mesebetsi eo a tshwanetseng ho e etsa.

Boikarabelo ba ya tataiswang ke bofe?

- Ho ba le kutlwisiso e hlakileng ya tse lebelletsweng ho motataisi le kamano ya bona.
- Ho buisana ka tse lebelletsweng le tshepo mabapi le seo a hopotseng ho ithuta sona nakong ya dikamano tsa tataiso.
- Ho ikemisetsa ho fetohela diphethohong dife le dife haeba ho hloka-hala.
- Ho ba le merero/meralo ya hao, mmoho le mehato le sepheo tseo o lakatsang ho di fihlella.
- Ho ikemisetsa ho emiswa ha dikamano tsa tataiso ka ho ba le leqheka la ho tswa ho tsona.
- Ho ikemisetsa ho buisana ka ditabatabelo tse itseng le motataisi wa hao.
- Ho ikemisetsa ho sebetse ka thata, ho rera dintho le ho itokisa le ho ba mafolofolo ho sebedisa monyetla wa ho ithuta!

Grain SA le tataiso

Grain SA e bile kgwebong ya ho kwetlisa balemi ba batjha dilemo tse batlang di ba leshome. Re lemohile hore ho bile teng diphetho tse ntle moo beng ba batjha ba masimo le balemi ba batjha ba bileng le ditshebeletso tse etswang masimong, moo ba ileng ba mamela le ho rutwa ke ditsebihadi tsa rona mabapi le mekgwa e metle ka ho fetisisa ya temo. Ho teng bopaki bo botle ba mamello le katleho ba banna le basadi bao pelo tsa bona di leng temong jwalo ka mosebetsi oo ba ikgethetseng ona, bao le ha mathata a bile teng ba ileng ba una molemo dihlopheng tsa boithuto, dithutong tsa kwetliso le ditshebeletsong tsa masimong. Batho bana ba ile ba kgutlela morao masimong a bona, mme ba sebedisa tseo ba ithutileng tsona.

Sehla sena se fetileng e bile se setle haholo hobane re kgonne ho fumana tthuso ya tjelele ya mmuso ho ba Lefapha la Ntshetsopele ya Mahae le Ntjhafatso ya Mobu, e leng e ileng ya thusa sehlopha sa balemi Foreisetata. E mong le e mong wa balemi bana ba 16 o bile le kamano le motataisi ya nang le boiphihlelo ba temo, ya boneng bohlokwa ba katleho ntjhafatsong ya mobu. Sehlopha sena sa batataisi se ratile ho sebetse se le haufi le balemi mabapi le ho rala le ho ntshetsa pele mosebetsi wa bona wa kgwebo temong.

Diqeto kaofela tsa ditshenyehelo thusong ya tjelele ya ntlafatso di entswe ke sehlopha, mme tjheseho le thahasello ya molemi ka mong e bile karolo ya bohlokwa haholo ya ntshetsopele e entsweng mapolasing a bona. Dithoholeto di lokela ho lebiswa ho batataisi le batataiswa ba ileng ba kenya letsoho mosebetsing ona wa dikamano tse ntle tsa ho sebetse mmoho, hammoho le setswalle se matla se bileng teng ka baka la mosebetsi ona. Ruri re na le tshepo ya hore re tla boela re ba le monyetla wa ho tshwarana matsoho le balemi ba bang ba batjha mabatoweng a mang moo temo ya dijothollo e sa ntseng e tshwanela ho ntshetswa pele ho tiisa hore tshireletso ya dijo e a fihlellwa mabapi le baahi ba naha e ntle ya rona.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA LENANEO
LA GRAIN SA LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI

Re phela ka seo re se fumanang; re etsa bophelo ka seo re fanang ka sona.
Winston Churchill

Tsepamiso tshebedisong e nepahetseng ya masimo

KA BAKA LA MAEMO A BOHLOKO HAHOLO LE A DIKAROHANO A NAKO E FETILENG, RE SE RE BILE RE HAHLAMETSWA HA BOHLOKO KE NAHA LE HO BA LE TAKATSO YA HO E RUA. HAUFINYANA KE BILE LE MONYETLA WA HO MEMELWA SEBOKENG SA HSRC CAPE TOWN MOO SEHLOOHO SA LETSATS E BILENG "NA HO FUMANA MOBU HO KA BA LE SEKGAPHA BOPHELONG BA MAFUTSANA A MAHAENG?"

Le ha ho le jwalo, ha letsatsi le ntse le tsamaya, ka nna ka sulafallwa butlebutle ka baka la maikutlo le katamelo ya "barutehi" bohle ka phaposeng. Ba itjhebe-feela mobu, eseng tshebediso ya mobu. Ho bonahala eka ho hang ha ba na thahasello ya letho tshebedisong ya mobu.

Ha o nahana ka mobu (masimo) ntle le maikutlo – o sitwa ho ja masimo. Masimo a sitwa ho lefa tjhelete ya bana ya sekolo, a sitwa ho tloha tulong e nngwe ho ya ho e nngwe, a sitwa ho o apesa! Hantlente ntho eo o ka e etsang feela ke ho ema hodima ona – ntle le haeba o ka a sebedisa. Ka mantswe a mang, masimo ha a na thuso ya letho ntle le haeba o ilo a lema, mme ka ho etsa jwalo a kgona ho hlalisa ho hong.

Ho se ho bile teng ntjhafatso e kgolo ya mobu mona Afrika Borwa ho tloha ka 1994. Ha se tsohle tse ileng tsa atleha, empa le teng ha ke nahane hore ha se tsohle tse ileng tsa hloleha. Le ha ho le jwalo, haeba re batla ho bona ntjhafatso ya temo, ke dumela hore re tshwanetse ho tsepamisa maikutlo tabeng ya ho etsa hore re une molemo mobung. Dikatheo tseo ho buuwanang ka tsona ke tse fumanwang feela moo mobu o ileng wa sebedisetswa temo e ntle – ho se atlehe ho bonahetse moo majalefa a bileng le tebello e fosahetseng ya hore mobu o tla fetola maphelo a bona. Ka hoo, batho ba bangata ba ileng ba fumana mobu e bile dihlotshwana tsa batho tse sa kang tsa etsa letho ho lwana haesale di fumana mobu – di ka be di nnile tsa lwana ntle le mobu!

Mobu wa polasi o ka ba le tlhahiso jwang?

Karabo e bonolo ke – ka ho sebetša ka thata! Hore mobu o sebediswe hantle ho hlalisa dijothollo, ho teng dintlhanyana tse ngata tse tshwanetseng ho elwa hloko:

- Molemi o tshwanetse ho ba motho ya inehetseng, hantlente ya dulang polasing, ya nyoretsweng tsebo, ya ikemiseditseng ruri ho sebetša ka thata.
- Molemi o hloka kgiro e tshireletsehileng, e sa boleleng hakaalo hore yena ke monga mobu. O ka nna wa hira mobu, kapa wa ba le PTO mobung o kopanetsweng wa setjhaba.
- Mobu o tshwanetse hore e be o loketseng mofuta wa temo e reretsweng lebatowa leo. Ho bohlokwa ho utlwisisa bokgoni ba mobu. Ha se sejothollo sefe kapa sefe se ka hlalishwang sekotwaneng sa masimo.
- Tjhelete e hlokolosi temong. Ntho e nngwe le e nngwe e ja tjhelete, ho tloha masimong ka boona, metjhineng, dikenngwamobung tsa temo, mesebetsing, inshorenseng, le ho tse ding. Taba e nngwe e hlokolosi ke nako ya tjhelete – ho teng dinako tse ding tse hlokolosi tseo dintho di tshwanetseng ho etsahala ka tsona polasing, mme tjhelete e le siyo nakong eo. Ho molemo hore o se ke wa etsa letho ho ena le ho etsa dintho nako e se e le morao haholo.
- Metjhine e bohlokwa haeba temo e feta 1 - 2 dihekthara, mme metjhine ena e kenyelletsa diterekere le disebediswa tsa temo. Ho boima ho etsa ntho e nepahetseng ha o hloka disebediswa tse nepahetseng.
- Ho boima hore masimo a maholo a ka sebetšwa ke molemi a le mong. Temo ha se mosebetsi wa dihora tsa 8 - 5. Hangata re atisa ho utlwa hore basebetsi ba polasi ba tshwarwa hampe le hore ba sebetša dihora tse boima. Temo e jwalo. Molemi o tshwanela ho ba teng ka nama ka matsatsi ohle a selemo hobane dijothollo le mehlafe ha di na "matsatsi a phomolo!"

Tsepamiso tshebedisong e nepahetseng ya masimo

- Ho fumanwa ha dikenngwamobung tsa boleng ke taba ya bohlokwa. O tshwanetse ho ba le diesel ya diterekere tse sebetsang, peo, manyolo, dikhemikhale, jwalojwalo. Ha dikenngwamobung e le tsa boleng bo phahameng, le yona kotulo e tla ba e ntle.
- Mmaraka o tshwanetse ho ba teng wa dihlahiswa, mme hona ho tshwanetse ho kgema mmoho le ditheko tse "ntle". Temo ke kgwebo jwalo ka tse ding, mme o tshwanetse ho etsa phaello haeba o batla ho ba molemi wa sebele.
- Ho bohlokwa hore molemi a be le moralo wa tshehetso, e leng batho ba ka thusang, ba tshehetsa le ho eletsa. Temo ha se thaka motho, mme ho molemo ho nka dikeletso le ho bula mahlo ho ena le ho etsa diphoso tseo o tla itshola ka tsona hamorao.

Bao ba seng ba ile ba etela dibakeng tse ngata tsa Afrika Borwa ba a tseba hore boholo ba naha ke bo sa sebedisweng, kapa bo sebediswang hampe. Hona sebokeng sena sa HSRC motho e mong o ile a re yena ha a eso bone mobu o sa sebediswang mahaeng a batho ba batsho. Ka bomadimabe motho enwa o ne a mpa a bontsha bothoto ba hae. Ho teng phapang e kgolo pakeng tsa mobu "o sa sebediswang" le mobu "o tlohetsweng feela". Mobu o tlohetsweng feela ke karolo ya lenaneo la tlhahiso, mme mobu ona ke o tlositsweng mahola, oo diphoofole di sa fuleng ho ona. Mobu ona o tlohetswe jwalo hore o nne o bokelle mongobo mobung. Mobu o sa sebediswang hangata ke o kupeditsweng ke mahola, oo diphoofole di atisang ho fula ho ona. Hape ha ho bonolo ho bona sejothollo se kileng sa jalwa mono nakong e fetileng.

Ho teng mabaka a mangata ao masimo nakong ya mahae a batho ba batsho a sa kang a sebediswa kaofela ha ona:

- Ho hloka tjheseho mobung mabapi le temo (ho nehlanwe ka PTO ho ba lelapa, mme eo mobu o leng matsohong a hae jwale e ka nna yaba ha a tsebe ka moo o lokelang ho sebediswa ka teng, kapa o sebetsa kaekae, kapa o se a tsosetse kapa o a kula).
 - Ho hloka metjhine – hona ho atile haholo ka North West moo diterekere di seng di tsosetse, mme bongata ba tsona bo robehileng (ka mabaka a mangata).
 - Mekgwa e fosahetseng ya tlhahiso, e leng e siyang mobu o teteane, o otle.
 - pH e tlase (haholoholo moo pula e leng ngata) e sitisang molemi ho fumana dijothollo haese ha a sebedisa kalaka, eo le yona e phahameng ka theko.
 - Ho hloka tjelele ya ho reka dikenngwamobung tsa tlhahiso.
 - Ho hloka dikenngwamobung tse ntle tsa tlhahiso.
 - Ho hloka tsebo le boitsebelo tse hlokalang temong.
 - Ha ho diterata tse tshireletsang dikampo – mehlape e itjella dijothollo.
- Lenaneong la rona la ntshetsopele ya molemi, re tsepamisitse maikutlo tshebedisong ya mobu. Re dumela hore masimo ohle a ka lengwang a tshwanetse ho sebediswa hantle hore re kgone ho tshireletsa dijo tsa lelapa le tsa setjhaba. Ha ho tsotellehe hore masimo a maholo ho le hokae – re ka o thusa ho tseba ka moo o ka sebedisang masimo a hao ka mkgwa o phetahetseng.

A re keng re re kgefu hanyane ka taba ena ya ho ba monga mobu – hona ho tla re nka nako e telele pele re fihlela tabataba ya tshireletso ya dijo le ho thehwa ha mesebetsi.

**JANE MCPHERSON, MANEJARA WA LENANEO
LA GRAIN SA LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI**

***Tlhahiso ena e ikgethileng, e kgonahetse
ka thuso ya Trusete ya Diserele tsa Mariha
(Winter Cereal Trust).***

“Setha sa ditlhaka” tsa poone ke dijo tsa mariha

DILEMONG TSE FETILENG, O MONG WA MESEBETSI EO BALEMI BA NENG BA E ETSA E LE KAROLO YA BOITOKISETSO BA SELEMO LE SELEMO MABAPI LE SEHLA SE HLAHLAMANG SA MARIHA E NE E LE HO EMISA DITLHAKA. DITLHAKA TSE EMISITSWENG JWALO HO ETSA SETHA E NE E LE KAROLO YA BOHLOKWA YA DIJO TSA MARIHA TSE FEPUWANG DIPHOOFOLLO MAPOLASING.

Afrika Borwa balemi ba bua ka ho emisa poone ya ho fepa mehlape mariha. Hona e ne e le tlwaelo e atileng, e mpang e qadile ho fokotseha ha ho fihla metjhine ena e meholo e kotulang. Mosebetsi wa ho emisa ditha o ne o le boima o hloka batho ba o etsang. Le ha ho le jwalo, ha se balemi ba bangata ba nang le metjhine ena, mme ka hoo, mosebetsi ona o ka boela wa nahani-siswa ka matla mehleng ena ka ha o loketse molemi ya nang le masimo a manyane, ya mpang a ipatlela dijo tsa mariha tseo a ka di fepang mehlape ya hae. Mokgwa ona o bokella menontsha ya boleng semeleng sa poone.

“Ho emisa ditlhaka setha” ho bolela eng?

Ho jalwa ha poone ho etswa ka mokgwa o tlwaelehileng. Ha mahlaku a poone a sa ntse a le bonolo, a le matala, mme seko se se se le thata, mme poone ya sona e se e kobehile, ke moo molemi a tla qala ka ho kgaola dikutu tsa ditlhaka tsa poone ka sekele kapa ka panga tlase moo semela se hlahellang ka hodima mobu.

Ditha tse ntle ka ho fetisisa ke tsa dimela tse matla, tse telele, tse ntle tsa poone. Balemi ba bang ba emisa palo/thupa e tsetetsweng fatshe, ebe ba tshetleha ditlhaka palong ena di sekame hanyane. Mokgwa ona o etswa ha bonolo moo ho emiswang ditha tse mmalwa feela ka palo. Ho seng jwalo, o ka etsa hore ditlhaka di eme di tshetsetsane ka botsona, di sekame hoo di etsang ho nkileng sebopeho sa khouna. Kgwele ya naelone kapa terata e ka

sebediswa ho tlama mmoho ditha tsena hore di se ke tsa wa. Ke ditlhaka tse ka bang 150 ho isa ho 200 tse ka tlamellwang ho etsa setha sa mofuta ona. Ha setha sena se entswe hantle se ka kgona ho mamella maemo a lehodimo, mme se ka ema jwalo ho fihlela nakong eo se sebediswang ka yona.

Ho sebediswa, hofe...kapa hofe

- Ka mora dibeke tse 3 - 4 ditha tsena di tla be di omme ho lekaneng hore di silwe ka lelwala la hamore. Balemi ba bangata ba sila semela kaofela ha sona hammoho le diqo, mme ka mokgwa ona ba kgona ho etsa dijo tsa kapele tse nonneng, tse ka fepang mehlape.
- Ho seng jwalo, mokgwa ona o ka nna wa ba le thuso ho motho ya ikotulelang diqo tsa poone tseo a di sebedisetsang lelapa la hae. Diqo di ka nna tsa silelwa ka thoko, mme ditlhaka tse setseng di ka silwa lelwaleng la hamore. Dimela tse tala tsa poone di sa ntse di na le boleng bo phahameng ba phepo ho feta tse tlwaelehileng, tse ommeng.

Hobaneng ha motho a tla etsa setha sa ditlhaka tsa poone?

- Ho baballa boleng ba menono e leng semeleng sa poone. Semela ha se shwe, empa se a omella.
- Ha ho tahlehelo ya letho hobane semela kaofela se ntse se le teng – ha ho tahlehelo ya mahlaku e bakwang ke tshebetso ya ho kotula.
- Boleng bo phahameng ba protheine semeleng se setala bo na le menontsha e lekaneng hang ha semela sohle se sitswe. Semela se na le matla (eneji) le protheine tse fumanwang dithollong hammoho le semeleng se setala, mme ditlhaka tse sitsweng di thusa ka ditheferetsi.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA LENANEO
LA GRAIN SA LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI

“Ditha” tse ntle ka ho fetisisa ke tsa dimela tse matla, tse telele, tse ntle tsa poone.

Tataiso tsamaisong e

TSAMAIISO YA DITJHELETE E SIMOLLA KA HO FUMANA TOKOMANE YA MOHLODI MABAPI LE PHAPANYETSANO E NNGWE LE E NNGWE YA KGWEBO YA HAO. HO BOETSE HO BOHLOKWA HO BOLOKA DITOKOMANE TSENA JWALO KA HA MOLAO O BOLELA.

Molemi wa kajeno o tshwanetse ho ba le lesedi le batsi ka mesebetsi e mengata ya tsamaiso, ho sa tsotellehe boholo ba kgwebo ya polasi. Le hoja mesebetsi ena e le bohlokwa, ke tsamaiso ya ditjhelete ya kgwebo ya polasi e bopang ngatanangwe ya dintho tsohle. Tlhaloso le ho behwa leihlo ha mesebetsi ya polasi ho ya ka leihlo la ditjhelete ho fa molemi tjhebokakaretso ya kgwebo yohle ya polasi, e leng se tla mo thusa ho etsa diqeto tse ntle ka kgwebo ena ya hae.

Tsamaiso ya ditjhelete ha se feela ntho e hokahanyang pakeng tsa dintlha tsohle tsa kgwebo ya polasi, empa e boetse ke “ole e tlotsang mabidi” a dumellang kgwebo ho sebetse hantle le ho feta. Ntle le tjhelete e tla shebana le ditlhoko tsa nako e kgutshwane, e mahareng le ya nako e telele, ha ho potang dintho tsohle di tla putlama.

Tsamaiso ya tjhelete, ka baka lena, e ka hlaloswa e le tshebetso e hlokomelang dintlha tsohle tse amanang le ditjhelete tsa kgwebo ya polasi. Tsamaiso ya tjhelete e theilwe mesebetsing ena e mene e latelang:

1. Poloko ya direkoto tsa ditjhelete le pokello ya distatemente tse hlokahalang tsa ditjhelete hore ho tsejwe sephetho sa ditjhelete (phaello/tahlehel) ka setatemente sa tjhelete e kenang, ho tsejwe boemo ba ditjhelete (maruo papisong le dikoloto tse amehang) ka balance sheet (leqephe le nang le lethathamo la ditjhelete tse kenang le tse tswang, thepa le dikoloto), hammoho le ho tseba boemo ba ho phalla ha tjhelete (e kenang le e tswang) ka setatemente. Tsena tse ka hodimo di tsejwa e le tsebiso ka maemo a ditjhelete.

Jwalo ka mesebetsing e meng yohle ya tsamaiso, eo re buileng ka yona mangolong a nako e fetileng, ditjhelete di tshwanetse ho tsamaiswa ka nepo, ho rerwa ka nepo, ho hlophiswa, ho kenngwa tshebetsong le ho laolwa. Hore o kgone ho tsamaisa dintho ka nepo, direkoto tsa ditjhelete di tlamehile ho ba teng.

Mokgwa o nepahetseng wa ho boloka direkoto o tshwanetse ho kenyelletsa tse latelang:

- Sebaka sa polokelo (*inventory*).
- Lenane la dinako tsa ho theo ha boleng ba thepa.
- Ho ngolwa (direkoto) le ho sebetse ha ditokomane tsa mohlodi ho ya ka melao ya boikarabelo (*accounting*).
- Disetatemente tsa ditjhelete.
- Rekoto ya tse hlahisitsweng polasing.
- Direktoto tsa mesebetsi.
- Direktoto tsa metjhine.
- Direktoto tsa tse hlahiswang/tse ka bonwang.

2. Tlhophollo ya ditjhelete le moralo. Ho tseba kgatelopele ya kgwebo ya hao (tlhophollo), tsebo ka ditjhelete e fana ka motheo wa nnete o ka methwang wa papiso le:

- Dilemo tse fetileng;
- Tse shebetsweng pele, le
- Tshebetso ya mesebetsi e meng e ka bapiswang, e kang mapolasi a mang kapa diphetho tsa diphuputso.

Haeba nalane ya tsebo ka ditjhelete e le teng, hona ho tla thusa ha ho rerwa dintho mabapi le nako e tlang (ho bitswang ditekanyetso) hammoho le ho etsa diqeto.

3. Diqeto ka matsete. Ho ntlafatsa le ho atolosa kgwebo ya hao o tshwanetse ho etsa qeto hore ke mehato efe e tla o lokela – na nka reka

nepahetseng ya ditjhelete

terekere e kgolwanyane, na nka atolosa kgwebo ya ka kapa nka kenyetse kgwebo e nngwe e ntjha.

4. Diqeto ka ditjhelete. Ha o se o entse qeto ya ho ntlatfatsa kapa ho atolosa kgwebo ya hao, o tshwanetse ho etsa qeto hore o tla tshehetsa merero ya hao jwang ka tjhelete nakong e tlang. Na o tla sebedisa ditjhelete tsa hao (phaello) kapa na o tla kadima tjhelete?

Potso e ka nna ya botswa, “Empa ke qala hokae ka tsamaiso ya ditjhelete?”

Mohato wa pele wa tsamaiso e nepahetseng ya ditjhelete ke ho fumana le ho boloka se bitswang ditokomane tsa mohlodi tse amanang le mehato e ka nkuwang kgwebong ya hao, e leng moo tjhelete e amehang (ka kotloloho kapa ka ho se otlolohe). Maemong ohle tokomane ya mohlodi e pampitshana e kang:

- Disetatemente tsa banka, ditlankane (*di-slip*) tsa banka le tsa ho kenya tjhelete (*deposit*);
- Ditlankane tsa ho reka (ho kenyelleditswe tsa ho reka mabenkeleng, ka kontane, tsa peterole);
- Ditlankane tsa dithekiso le ditokomane tsa thepa e tsamaiswang;
- Dinoutshe tsa tjhelete e adimilweng le tsa e kolotwang;
- Ditjheke tse keneng le dikgetjhana tse setseng bukeng ya ditjheke;
- Bopaki ba dithekisetsano kaofela tse entsweng ka mokgwa wa elektronike;
- Ditlankane tsa meputso e entsweng; le
- Direkoto tsa dihlahiswa tse sebedisitsweng polasing.

Ditokomane tsa mohlodi (motheo) di bitswa jwalo hobane nnete ke hore ke tsona motheo kapa tshimoloho kapa qalo kapa mohlodi wa tsamaiso ya ditjhelete. Ka ntle ho ditokomane tsena ho hang ha ho kgonahale ho tsamaisa ditjhelete tsa kgwebo ka nepo.

Nnete ke hore dithekisetsano tse ngata di etsahala ka mokgwa o sa tlwaelehang polasing mabapi le tjhelete e kontane moo ditokomane tse tlwaelehileng tsa motheo di leng siyo – thekiso ya meroho/ditholwana/poone e tala/mehlape/dikgoho ho bareki ka ho otloloha. Hore o kgone ho tsamaisa ditjhelete tsa hao ka nepo, o tshwanetse ho iketsetsa ditokomane tsa hao tsa motheo. Ho bonolo haholo ho etsa jwalo – sebedisa pampiri e tlwaelehileng, o rekote dithekisetsano kaofela kapa buka ya “invoice” (e ngotsweng lethathamo la thepa e filweng moreki le tse ding)

e fumanehang mabenkeleng a dibuka.

E le karolo ya ho fumana ditokomane tsena tsohle tsa motheo, o tshwanetse ho boloka ditokomane tsena ka mokgwa o itseng kapa ka mokgwa wa ho sebedisa difaele. Nnete ke hore o tlangwa ke molao wa SARS (*South African Revenue Service*) ho boloka ditokomane tsena selemo le selemo bonyane nako ya dilemo tse hlano. Melao ya rona ya Basebetsi e boetse e o tlama ho boloka direkoto tsohle tsa mosebetsi - ditlankane tsa meputso e entsweng, direkoto tsa matsatsi a phomolo, le tse ding, nako ya dilemo tse tharo.

Mokgwa wa ho sebedisa difaele o tshwanetse ho lekolwa kgafetsa. Hangata nako e ngata e senngwa ke ho batlana le ditokomane. Hopola hore nako ke tjhelete, e bohlokwa.

Mokgwa o bonolo wa ho sebedisa index e leng oo difaele di hlophisitsweng ka ona, o hloka haholo. Ditokomane kaofela di tshwanetse ho kenngwa difaeleng ka tatelano ya matsatsi (*dates*) molemong wa tsamaiso ya tjhelete. Ho kgothaletswa haholo hore ditokomane tsohle di tshwauwe/fuwe dimonoro ka mokgwa o tla etsa hore ho be bonolo ho di fumana le ho di kgutlisetsa ha bonolo le ka nepo moo di ntshitsweng teng.

Hopola hore ditokomane tsena di boetse di sebetse e le tsa semolao, mohlala, e le bopaki ba hore thepa e itseng ke ya hao haeba mohlomong o e kgutlisetsa moo o e rekileng teng, e le bopaki ba hore tefello e ile ya etswa, jwalojwalo. Ho ya ka lekgetho (*tax*), o ka kopa ho kgutlisetswa VAT ha feela o na le ditokomane tse hloka halang. Hape mabapi le lekgetho la tjhelete e keneng, o kgona feela ho buseletswa ditjeo ha feela o na le ditokomane tsa motheo tse hloka halang. Ka hoo, fumana dikgetjhana tsena tsa dipampiri, o di boloke hantle.

Hape hopola hore kaekae ha nako e ntse e ya o ka nna wa lakatsa ho tseba ka phaello e etswang ke kgwebo ya hao: $I - E = P/L$ (*Income minus Expenditures = Profit or Loss*). Re ka beha taba ena tjena: (E kenang) tlosa (E tswang) = Phaello/Tahlehelo. Boemo bona bo ka tsejwa ka nako le ka nepahalo ha feela o na le ditokomane kaofela tsa motheo, tse amehang.

DITABA TSENA DI HLOPHISITSWE DI ETSWA

THUTONG YA BOITSHWARO KGWEBONG KA MARIUS GREYLING

PULA IMVULA

**Kgatiso ena e tsheheditse ke
ba Maize Trust.**

GRAIN SA

PO Box 88, Bothaville, 9660
▶ (056) 515-2145 ◀
www.grainsa.co.za

MANEJARA WA LENANEO

Jane McPherson
▶ 082 854 7171 ◀

MANAGER: TRAINING & DEVELOPMENT

Willie Kotzé
▶ 082 535 5250 ◀

SPECIALIST: FIELD SERVICES

Danie van den Berg
▶ 071 675 5497 ◀

PHATLALATSO: PULA-IMVULA

Debbie Boshoff
▶ (056) 515-0947 ◀

BAHOKAHANYI BA PROVENSE

Daan Bosman

Mpumalanga (Bronkhorstspuit)
▶ 082 579 1124 ◀

Johan Kriel

Free State (Ladybrand)
▶ 079 497 4294 ◀

Jerry Mithombothi

Mpumalanga (Nelspruit)
▶ 084 604 0549 ◀

Lawrence Luthango

Eastern Cape (Mithatha)
▶ 083 389 7308 ◀

Jurie Mentz

KwaZulu-Natal and Mpumalanga
▶ 082 354 5749 ◀

Ian Househam

Eastern Cape (Kokstad)
▶ 078 791 1004 ◀

Naas Gouws

Mpumalanga (Belfast)
▶ 072 726 7219 ◀

Toit Wessels

Western Cape (Paarl)
▶ 082 658 6552 ◀

DESIGN, LAYOUT AND PRINTING

Infoworks

▶ (018) 468-2716 ◀
www.infoworks.biz

PULA IMVULA E FUMANWA KA DIPUO TSE LATELANG:

Sesotho,

Senyesemane, Seburu, Setswana,
Sesotho sa Leboya, Sezulu, Seqhotsa.

Tsammaiso ya dikoloto tsa polasi

HA HO TIKATIHO HORE MOKGWA O LOKILENG KA HO FETISISA HO MOLEMI WA HO REKA DIKENNG-WAMOBUNG TSE KANG PEO, MANYOLO, DIFAFATSI LE MAFURA KE WA HO DI REKA KONTANE. ONA KE MOKGWA O TLA DULA O NTSE O KGOATHLETSWA. LE HA HO LE JWALO, HAEBA MOLEMI A SE NA TJHELETE E LEKANENG, HO SA NTSE HO LE TENG BA KA THUSANG, E LENG BA DIKGWEBO TSA TEMO (AGRIBUSINESSES), MEKGATLO E ADIMANANG KA TJHELETE KAPA BAEMEDI BA MMUSO. MELATO YA DIKADIMO TSE ENTSWENG E TLAMEHILE HO LEFUWA QETELLONG YA SEHLA SA TLHAHISO, MME E TLA KENYELLETSWA TSWALA YA TJHELETE, E LENG TJHELETE EO O TLA E LEFA HO YA O ADIMILENG TJHELETE.

Hang ha kotulo e bokelletswe, mme e se e mmarakilwe:

1. Molemi o tlamehile ho lefa tjehelete yohle eo a e adimileng. Ka mokgwa ona molemi o tla ipha lebitso le letle le ho bopa botshepehi hore ba adimanang ka tjehelete ba se ke ba tshaba ho mo adima tjehelete le nakong e tlang.
2. Tabeng ya bobedi, molemi o tshwanetse ho sheba tjehelete e mo sallang ha a qeta ho lefa tjehelete ya kadimo. Na phaello e teng kapa tahlehelo? Haeba phaello e le teng, molemi o tshwanetse ho qala ka ho itefa pele – ha ho motho ya sebetsang mahala. Ho fumana

moputso wa mosebetsi o entsweng ho tiisa hore tjehelete e teng ya ditshenyehelo tsa ho phela letsatsi le leng le le leng.

3. Qetellong, tjehelete e setseng e tshwanetse ho behwa ka thoko le ho bolokwa. Ena e ka nna ya sebedisetswa dikenngwamobung tsa sehla se hlahlamang kapa ho reka disebediswa tse ntjha tsa temo kapa hona ho reka diphoofolo mabapi le kgwebo ya temo.

Le ka mohla o se ke wa kgella fatshe bohlokwa ba ho lefa dikadimo tseo o di entseng. Ho hloleha ho lefa sekoloto sa hao ho ka qobella hore o be ya seng a wele ho hang, mme taba ena e ka etsa hore o lahlehelwe ke monyetla wa ho adingwa tjehelete nakong e tlang.

Letona la Mopresidente, Trevor Manuel o se a ile a bolela hore Afrika Borwa ke setjhaba sa malapa a keneng dikolotong. Sefi sa sekoloto se se se fetohile “sefi sa lefu” hobane “Re sebedisa tjehelete eo re se nang yona, dinthong tseo re sa di hlokenng hobane re rata ho ipeha boemong ba boKunene.”

Hopola ka mehla: Ho bohlokwa haholo ho phehella ho adima tjehelete e nyane ka moo re ka kgonang ka teng hobane tefello ya tswala e phahame haholo, mme ho bonolo haholo ho tshwaswa ke sefi sa sekoloto.

**JENNY MATHEWS, MODULASETULO
WA LENANEO LA GRAIN SA
LA NTSHETSOPELE YA MOLEMI**

Sepheo sa rona ke ho hlahisa kgatiso e hlwahlwa e ka kgonehang. Maikutlo afe kapa afe a tobaneng ledikahare tse hlophisitsweng kapa tlhahiso ya tsona, ke tse ka lebiswang ho Jane McPherson.